

Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában¹

Angliában a XVIII. század utolsó évtizedeire az egyes területek természeti adottságainak, illetve a piac diktálta igényeknek megfelelően, szinte mindenütt általánossá váltak azok a rotációs rendszerek, amelyek eredetüket tekintve a kelet-angliai Norfolkban elterjedt búza, répa, árpa, vöröshere összetételű vetésforgóra vezethetők vissza. Igazi lendületet a szigetország mezőgazdasága a XVII. századtól kapott, amikor a tulajdon szerzésének és elidegenítésének általános jogát deklarálták, s a szabaddá váló földforgalomnak köszönhetően a gazdasági élet egyéb szféráiban felhalmozódó tőkefelesleg akadálytalanul áramolhatott az angol vidékre. A vállalkozó szellemű polgárok a földet is hasznos tőkebefektetésnek tekintették, hiszen a föld kölcsönök felvételéhez is fedezetül szolgált, ami az esetenként drágább technikai újításoknak és kísérletezéseknek szintén megfelelő pénzügyi háttérrel biztosított. Egyidejűleg a kedvező vámpolitika, s a rohamosan gyarapodó népesség is a termelés fokozására, a művelt területek növelésére ösztönzött. Ekkor teljesedett ki a bekerítések, az „enclosure” állandó folyamata, amikor is az angol falvak közföldjei, illetve a műveletlen területek jelentős része fokozatosan magánkézbe került. Kiépült a mezőgazdasági bérlő — vállalkozások rendszere, ami még inkább a profitorientált termelést szolgálta.²

Ugyanakkor a kontinensen, a korábban Anglia számára is példát adó Németalföldet leszámítva, még feudális viszonyok kötötték gúzsba a mezőgazdaságot. A jobbágyi robotmunka, a tőkehiány, a rossz hitelviszonyok, a birtokforgalom merevsége, illetőleg az elmaradott agrotechnika következtében rendkívüli különbség mutatkozott Anglia és Európa többi országának agrártermelése között. A szigetország gyakorlata iránti széles körű elismerés, az angol agrárirodalom kibontakozása révén, a század utolsó harmadától vált általánossá. Hogy a korban a mezőgazdaság megújításával próbálkozó felvilágosult uralkodók miért nem a szintén régóta kiemelkedő gazdálkodást folytató Németalföldet választották példa gyanánt, főként

¹ Jóllehet ma már Helikon Könyvtár néven ismeretes az egykori családi könyvgyűjtemény, azonban a témából adódóan a „Festetics családi könyvtár” megjelölés használata célszerű.

² A korszakra vonatkozó óriási irodalomból csupán az alábbi műveket szeretném kiemelni: B. R. MITCHELL—P. DEANE: *Abstract of British Historical Statistics*. Cambridge, 1962., B. H. SLICHER VAN BATH: *The Agrarian History of Western Europe A. D. 500—1850*. London, 1966., E. KERRIDGE: *Agrarian Problems in the Sixteenth Century and After*. London, 1969., *Change in the Countryside: Essays on Rural England*. Eds H. S. FOX—R. A. Butlin. London, 1979., *The Agrarian History of England and Wales V/2*. Ed. J. Thirsk. Cambridge, 1985.

azzal magyarázható, hogy az agrártermelés valamennyi területét felölelő szakkönyvek sora, amelyek megalapozottságát az angliai mezőgazdaság élenjáró volta is igazolt, túlnyomórészt angol szerzők tollából került ki.³

E művek jó része, s a bennük hirdetett elvek, módszerek Magyarországon sem maradtak ismeretlenek, ami azonban nem a központi politikának tulajdonítható, hanem az I. Ferenc császár türelmetlen abszolutizmusával szembeni ellenálláshoz új utakat kereső gróf Festetics György határozott kultúrpolitikai tevékenységének. Az európai mértékkel is úttörő jelentőségű Georgikon, a Festetics által 1797-ben Keszthelyen létrehozott felsőfokú gazdasági tanintézet, a hazai feudális keretekhez képest új alapokon, kapitalisztikus gazdálkodási elvek alkalmazásával igyekezett enyhíteni a feudális kötöttségek mellett még szakemberhiánnyal küszködő magyar mezőgazdaság gondjain.⁴ Az angliai minta a tangazdaságban, az angol mezőgazdaságról személyes tapasztalatokkal is rendelkező tanár, Kisszántói Pethe Ferenc közreműködésével került felhasználásra.⁵ Az „anglus raison” szerint általa kialakított vetésforgóban, illetőleg a csekély értékű jobbágyi robotmunka helyett alkalmazott mezőgazdasági bérmunka gyakorlatában a hagyományos gazdálkodási elvekkel való szakítás szándéka testesült meg. Mindemellett az angliai viszonyok folyamatos megismerését célzó törekvésekre vall az is, hogy ágensei útján Festetics egyre több angol szakíró munkáját szerezte be könyvtára számára. Richard Bright orvos, aki a bécsi kongresszus idején járt Magyarországon, maga is elismeréssel jegyzi meg könyvében, hogy Festetics még nála is nagyobb tájékozottsággal bírt a szigetország dolgaiban. A gróf könyvtáráról pedig úgy emlékezett meg, hogy ott szinte minden nyelven, rendkívül nagy számban lehetett találni különféle könyveket.⁶

A Georgikon gazdálkodási rendszere alapján tehát egyértelműen nagy hatással voltak Festeticsre a korszak angol mezőgazdaságának eredményei, de e tekintetben több, Magyarországon eddig még nem kutatott kérdés is felmerül. Mindenekelőtt az, hogy az egykori családi könyvtár anyagában fellelhető, a „new agriculture” gyakorlatát bemutató szakkönyvek milyen összetételt mutatnak, illetőleg milyen tárgyköröket ölelnek fel. Nem elhanyagolható a szerzők személye sem, amely a kor ítéletére nézve is adalékokkal szolgálhat, de e tanulmány terjedelmi korlátai miatt csak a legnagyobb hatású írók pályájára van mód röviden kitérni.⁷ Lényeges szempontnak látszik ugyanakkor annak vizsgálata, hogy az egyes művek milyen értéket képviseltek, illetőleg milyen vonatkozásban tarthattak igényt a korabeli magyar olvasó figyelmére.

³ B. H. SLICHER VAN BATH szerint Németalföldön a bevált módszerek generációkon keresztül öröklődtek vagy alkalmazkodtak az új igényekhez. Angliában viszont, ahol csak a XVIII. század folyamán tűntek el fokozatosan a hagyományos gazdálkodási keretek maradványai, igen élénk agrárirodalmi tevékenység alakult ki, s a „new agriculture” fogalma ezért kötődik oly szervesen a szigetországhoz, jöllehet az angolok csupán remek tanítványoknak bizonyultak. SLISCHER VAN BATH: *i. m.* 239. p.

⁴ A Georgikon történetére nézve lásd: SULE Sándor: *A keszthelyi Georgikon*. Bp., 1967., Georgikon 175. Szerk. SÁGI Károly Bp., 1972.

⁵ Pethe Ferenc életútjának részletes feldolgozását lásd: SULE Sándor: *Kisszántói Pethe Ferenc*. Bp., 1964.

⁶ R. BRIGHT: *Travels from Vienna through Lower Hungary*. London, 1818. 449. p.

⁷ Az angol agrárirók életrajzi gyűjteményét lásd: J. DONALDSON: *Agricultural Biography*. London, 1854.

E kérdések megválaszolása után természetesen még további kutatás tárgyát képezheti, hogy a Keszthelyen fellelhető munkák milyen arányt képviselnek az érintett időszak angol szakirodalmának egészéhez képest, de igen fontos lenne a német közvetítés szerepének alaposabb megvilágítása is.⁸

Megyei felmérések

Műfajilag, bár esetenként adódhatnak átfedések, az egyes műveket alapvetően három fő csoportba lehet sorolni. Közülük azonban mindenképpen az élre kívánkozik az angliai agrárviszonyokról készített igen alapos felmérések sora, amelyek a Board of Agriculture, a Földművelésügyi Hivatal kezdeményezésére íródtak. Az 1793-ban felállított intézmény az új vívmányok terjesztése, az agrárirodalom széles körű művelése érdekében szállt síkra. Az ekkor megindított sorozat is ezt a célt szolgálta, s az általános szerkesztési elveket valamennyi felmérés bevezetőjében újból közölték. Eszerint a „hivatal a mezőgazdaság állapotának mindenre kiterjedő feltárása, s egy erőteljes birodalom belső fejlődését elősegítő eszközök vizsgálata végett felállítván, a különféle fontos sajátosságok mellett szükségszerűen figyelemmel kell hogy legyen a közjó összetevőit illetően”.⁹

E sorok lényegében két kiváló szakíró, Arthur Young és John Sinclair munkásságának „ars poeticaiként” is felfoghatók, akik a szigetország agrártudományosságának meghatározó alakjai voltak. Young (1741—1820)¹⁰ alig huszonhárom évesen jelentette meg korai mezőgazdasági tárgyú cikkeit a *Museum Rusticum et Commerciale* című első agrárszaklapban, majd pár évvel később, igen népszerűvé lett munkáját, *The Farmer's Letters to the People of England*, amellyel már az egész országban nevet szerzett magának.¹¹ Bár a suffolki Bradfieldben maga is gazdálkodott, mégis sok helyen megfordult, s észak-, illetve dél-angliai tapasztalatait 1768-ban és 1770-ben két újabb munkában örököltette meg.¹² Egyik, a kortársak és az utókor által egyaránt sokat idézett agrárgazdasági értekezése szintén a hetvenes években látott napvilágot, amelyek megjelenése az angliai mezőgazdaságban bekövetkező természetszerű változásokkal is egybeesett.¹³ Az 1770-es évtizedtől

⁸ A jeles német szakíró, Albrecht Thaer magyarországi hatására vonatkozóan lásd: Ifj. BARTA János—OROSZ István: *Albrecht Thaer hatása a magyarországi agrártudományra*. Agrártörténeti Szemle 21. 1979. 365—377. p.

⁹ „A board established for the purpose of making every essential enquiry into the agricultural State, and the means of promoting the internal improvement of a powerful Empire, will necessarily have it in view, to examine the sources of public prosperity, in regard to various important particulars.” N. KENT: *General View of the Agriculture of the County of Norfolk*. London, 1813. IV. p.

¹⁰ Young összefoglaló életrajzát a rendkívül termékeny munkásságot illusztráló válogatás kíséretében lásd: G. E. Mingay: *Arthur Young and His Times*. London, 1975.

¹¹ A YOUNG: *The Farmer's Letters to the People of England* . . . London, 1767.

¹² A. YOUNG: *A Six Weeks' Tour through the Southern Counties of England and Wales*. London, 1768., A. YOUNG: *Six Months' Tour through the North of England*. London, 1770.

¹³ A. YOUNG: *Political Arithmetic, Containing Observations on the Present State of Great Britain and the Principles of Her Policy in the Encouragement of Agriculture*. London, 1774., *Political Arithmetic, Part II. Containing Considerations on the Means of Raising the Supplies within the Year*. Occasioned by Mr Pulteney's Pamphlet on that Subject. London, 1779.

ugyanis az angol gabonaforgalom export-import értékkülönbözete évi átlagban csaknem 300 000 fontos veszteséget mutatott, s a korábbi alacsony belföldi gabonaár-színvonal következtében az állattenyésztés, illetőleg az állati termékek forgalmazása került előtérbe.¹⁴

Mindamellet Young szakírói vállalkozásainak talán legjelentősebb darabját az *Annals of Agriculture* című folyóirat képezte. Az 1784 és 1815 közt általa szerkesztett lapban a kor valamennyi neves angol mezőgazdája jelentetett meg cikket, ami igencsak ellentmond a Youngot utólag ért bírálatoknak, miszerint sok tekintetben felületes és járatlan lett volna, s a gyakorlati gazdálkodók valójában figyelemre se méltatták.¹⁵ Cáfolja ezt a tényt az is, hogy a Földművelődésügyi Hivatal létrehozásakor, az elnök Sir John Sinclair mellett, Youngot választották meg titkárnak. A skót származású Sinclair (1754—1835),¹⁶ aki Edinburghban, Glasgowban, majd pedig Oxfordban folytatott jogi tanulmányokat, végül is nem az ügyvédi pályát választotta, hanem 1780-tól kezdve csaknem harminc éven át parlamenti képviselőként és közíróként tevékenykedett az agrárérdekek védelmében. A *History of the Public Revenue of the British Empire* című, 1784-ben Londonban kiadott közgazdasági értekezése hozta meg számára az általános elismerést,¹⁷ de igen sokat munkálkodott a brit gyapjú minőségének javítására létrehozott edinburghi társaság alapító tagjaként is. Sinclair és Young közt azonban alapvető különbségnek számított, hogy míg az előbbi inkább egy szintetizálásra hajlamos, az idősebb Pitt köréhez tartozó politikus alkat volt, addig az utóbbi, jöllehet nemegyszer intuitív módon, de a legkülönfélébb részletek fáradhatatlan kutatójának számított. Young volt az, aki folyamatosan jelentette meg írásait, s ha éppen nem írt vagy lapot szerkesztett, akkor az országot járta.

Nem lehet véletlen, hogy kettőjük közül csak Young készített felméréseket a Board of Agriculture számára, mégpedig összesen hetet. Essex, Lincolnshire, Norfolk, Oxfordshire, Hertfordshire gazdálkodásának ismertetése mellett 1794-ben, illetve 1813-ban két könyvet is megjelentetett Suffolk mezőgazdaságáról. E két munka közül az utóbbi, az 1813. évi átdolgozás, megtalálható az egykori Fesztetics könyvtár anyagában, s ennek értékét feltétlenül növeli, hogy a korábbi állapotokkal való egybeesés révén e jelentős kelet-angliai megye mezőgazdaságának fejlődéséről sokkal átfogóbb képet lehet nyerni.¹⁸ Young ugyanis közel húsz év távlatában végzett megfigyeléseit is számításba vette, s állításait, feltételezéseit — főként az agrárgazdasági folyamatok értékelésekor — a legobjektívebb módon igyekezett mérlegre tenni. Ezt a törekvést szolgálja a fejezetek beosztása, amely egyúttal a szempontok összetettségét is jól érzékelteti.

¹⁴ C. WILSON: *The British Isles*. In: An Introduction to the Sources of European Economic History 1500—188. Eds C. WILSON—G. PARKER. New York, 1977. 121. p., J. D. CHAMBERS—G. E. MINGAY: *The Agricultural Revolution 1750—1880* London, 1966. 39—42. p.

¹⁵ MINGAY: i. m. 5—8. p.

¹⁶ Sinclair életének feldolgozását lásd: R. MITCHISON: *Agricultural Sir John. The Life of Sir John Sinclair of Ulster, 1754—1835*. London, 1962. Sinclairról egyébként már a Pethe Ferenc által szerkesztett első magyar agrárszaklapban, a *Visszaforduló Magyar Gazda* 1797. évi 22-es számában is található egy rövid írás.

¹⁷ E mű 1803—1804-es harmadik kiadása szintén megtalálható Keszthelyen.

¹⁸ A. YOUNG: *General View of the Agriculture of the County of Suffolk*. London, 1813.

Az első fejezetben a földrajzi és az ökológiai adottságok ismertetésén kívül Suffolk közigazgatási viszonyairól is szó esik. A következő fejezetben kerül tárgyalásra a birtokviszonyokkal, a birtokigazgatással, valamint a földbérlettel kapcsolatos tulajdonjogi és pénzügyi kérdések sora. Ezután következik a bekerítések pozitív vagy negatív hatásának vizsgálata, majd pedig a szántóföldi művelés során alkalmazott munkaeszközök és módszerek ismertetése. Ugyanakkor az adott időszak legmodernebbnek számító s egyes talajfajtákhoz megfelelően kialakított vetésforgók részletes leírásán túl, magában a vetésforgóban alkalmazott növények termesztésével kapcsolatos helyi módszerek feltárása sem maradt el. A rét- és legelő gazdálkodás gyakorlatának ismertetése után az állattenyésztést, és az állati termékek hasznosítását egyaránt átfogó fejezet tárgyalja. A mezőgazdasági bémunkával kapcsolatos vizsgálódáshoz még egy „politikai gazdaságtani” fejezet is járul, amelyben a közlekedés, szállítás, értékesítés és népesség alakulásáról lehet olvasni. Külön fejezet foglalkozik azonban az állami agrárpolitika helyi hatásával, az esetleg meglévő mezőgazdasági társaságok működésével. A függelék is rendkívül fontos adalékokat tartalmaz a megyében termesztett növények árszínvonaláról, a mezőgazdaságban fizetett bérek, illetőleg az élelmiszerek árának változásairól. Összességében tehát megállapítható, hogy a Young által készített felmérés igen alapos ismereteket nyújt a XVIII—XIX. század fordulójának suffolki gazdálkodásáról.

A Suffolk északi határán fekvő Norfolkrol két mű is található a gyűjteményben, s közülük az egyik nem a Földművelésügyi Hivatal megbízásából készült. Young kortársa, William Marshall még az 1780-as években kétkötetes munkát adott közre annak az angol megyének a mezőgazdaságáról, amely vetésforgói révén szerte ismertté vált Európában. Marshallnak ez az írása egyébként német fordításban jutott el Keszthelyre.¹⁹ A könyv igen alapos ismertetést ad mind a földbérleti viszonyokról, mind pedig a könnyű norfolki talajon alkalmazott agrotechnikai módszerekről. Marshall műve mellett azonban igen fontos kiegészítéssel szolgál Nathaniel Kent munkája is, melyet 1813-ban jelentetett meg a Board of Agriculture.²⁰ E mű szerkezetileg Young már ismertetett suffolki felméréséhez igazodik, bár a szerző közel sem tanúskodik olyan problémaérzékenységről, mint a Földművelésügyi Hivatal titkára. Nem retrospektív módon vizsgálja a termelékenység alakulását, mint ahogy eltekint a bérleti díj, a bérlet időtartama, s a bérleti feltételek közelmúltbeli változásának ábrázolásától is. Kimondottan egy időszak jellemzőit, az 1800-as évek elejének norfolki agrárhelyzetét rögzíti, anélkül, hogy részletesebb adatsorokat közölné, vagy az agrárgazdasági folyamatok mélyebb összetevőit boncolgatná. Összességében tehát Nathaniel Kent könyvét csak Marshall német fordításával együtt hasznosíthatta igazán az érdeklődő magyar olvasó. Kent egyébként a birtokviszonyok tekintetében mindig is a kis bérletek kialakítása mellett érvelt. Már első nagyobb művében, a *Hints to Gentlemen of Landed Property*

¹⁹ W. MARSHALL: *The Rural Economy of Norfolk I—II*. London, 1787., Német címe: *Beschreibung der Landwirtschaft in der Graffschaft Norfolk I—II*. Berlin, 1797—1798. Marshall munkásságát lásd: P. HORN: *William Marshall (1745—1813) and the Georgian Countryside*. Abingdon, 1982.

²⁰ N. KENT: *General View of the Agriculture of the County of Norfolk*. London, 1813. Kent első felmérése 1796-ban jelent meg Norfolkrol. Életét lásd: P. HORN: *An Eighteenth Century Land Agent: The Career of Nathaniel Kent (1737—1810)*. *Agricultural History Review* 30. 1982. 1—16. p.

lapjaiban is a nagy birtokok kis bérlőgazdaságokra osztásáért szállt síkra,²¹ míg Marshall inkább a nagybani termelés hívének mutatkozott. Az angol bérleti rendszer propagálására, illetőleg a magyar viszonyokhoz való alkalmazására, Magyarországon csak Pethe Ferenc, a Georgikon egykori tanára tett kísérletet második szaklapjában, a *Nemzeti Gazdában*.

Az elsősorban szántóföldi növénytermesztésük és modern agrotechnikai módszereik révén ismert Norfolk és Suffolk mellett, az állattenyésztése, valamint legelő- és rétgazdálkodása miatt élenjáró angol megyéről, Leicestershire-ről is található felmérés Keszthelyen.²² A wolverhamptoni William Pitt, aki csak névrokona volt a politikusnak, rendkívül alapos ismertetést készített. Nathaniel Kenthez képest igyekezett a korábbi időszakok agrárgazdasági folyamataira is rávilágítani, sőt esetenként más megyék viszonyaival is egybevetette a leicestershire-i állapotokat. Igen érdekes adalékokkal szolgált például a földbérleti díjak változásának vizsgálata során, amelyből kiderült, hogy amíg az 1700-as évek elején a megyében átlagosan 5 shilling volt egy acrenyi (0,4 ha) terület bérleti díja, addig 1805-ben már 5 font.²³ Száz év alatt tehát hússzorosára emelkedett! Ez pedig mindenképpen az egyre hatékonyabb módszerek alkalmazását jelentette, hiszen a földbérleti díj nagysága mindig is a földből kihozható profithoz igazodott. Norfolkban és Suffolkban természetesen más volt a helyzet, mivel ott már a XVII. századra visszamenően eredményesebb gazdálkodást folytattak. Mindamellett igen figyelemre méltó a megyében alkalmazott vetésforgókat tárgyaló fejezet is. A norfolki négyes vetésforgó elemeit ugyanis továbbfejlesztett formában, többnyire hatszakaszos rendszerben alkalmazták.²⁴ Elterjedt volt a bükköny, s a szalastakarmányok közt nagy szerepet játszottak a fűfélék. Ez utóbbiak közül főként az angol perje.

Kelet-Angliához képest azonban Leicestershire-ben, jóval nagyobb területet foglaltak el a rétek és a legelők. Csatornázással, öntözéssel, rendszeres trágyázással javították a minőségüket.²⁵ E tekintetben egyébként Robert Bakewell és a Culley fivérek, a kor neves állattenyésztői jártak elől jó példával. A Bakewell által kitegyesztett Dishley-juhok valószínűleg nem értek volna el olyan jelentős súlygyarapodást, ha nem kiváló minőségű legelőkön és takarmányon tartják őket.²⁶ A magyar olvasó számára azonban csábító lehetett a tejtermelésről íródott fejezet is. Előfordult ugyanis, hogy egy-egy leicestershire-i tehenészetben 11 font 10 shilling évi jövedelemmel számolhattak tehenenként.²⁷ A nyugat-európai mintára ekkoriban létrehozott magyar „svájcerájok” viszont eleve kudarcra voltak ítélve, hiszen nálunk nem voltak olyan városok, amelyek állandó felvevő piacot jelentettek volna a tejtermékeknek.

²¹ N. KENT: *Hints to Gentlemen of landed Property*. London, 1775. 217—218. p.

²² W. PITT: *A General View of the Agriculture of the County of Leicester*. London, 1809.

²³ PITT: *i. m.* 45. p.

²⁴ PITT: *i. m.* 92—93. p.

²⁵ A. YOUNG: *A Ten Days' Tour to Mr Bakewells' Annals of Agriculture* 1786. 472—478. p.

²⁶ J. D. CHAMBERS—G. E. MINGAY: *The Agricultural Revolution 1750—1880*. London, 1966. 65—68. p.

²⁷ PITT: *i. m.* 218—219. p. 10—14. p.

Az 1805-ben Northumberland gazdálkodásáról kiadott felmérés két szerző, John Bailey és George Culley munkája.²⁸ Bailey, aki Lord Tankerville szolgálatában működött jó ideig a megyében, korántsem volt olyan elismert szakember mint George Culley, aki gyakorlati gazdaként és agráríróként egyaránt sokat tett a hatékony módszerek terjesztéséért.²⁹ Még az 1760-as évek elején került bátyjával Bakewell mellé, ahol mesterüktől átvették azt az alapelvet, hogy tenyésztésre kizárólag a legjobban fejlett, s a legegészségesebb állatokat választották ki. Néhány év elmúltával az észak-angliai Northumberlandbe költöztek, ahol meglehetősen nagy farmokat lehetett bérelni, s a bérleti díjak is igen méltányosak voltak. Ekkoriban igen maradi módon gazdálkodtak a megyében, s csakis a Culley-fivérek hatására kezdték egyre többen alkalmazni a norfolki vetésforgó módosított változatait. Kezdetben hétszakos forgók terjedtek el, mígnem a századfordulóra az ötszakasos rotációk váltak általánossá, ahol a cereáliák és a különféle takarmánynövények mellett, az ötödik szakaszt legelő számára tartották fenn. Egyébként a Culley testvérek, Matthew és George voltak azok a bérlők, akik a megyében meghonosították a répa sorvetését. Mégis elsősorban állattenyésztésük révén váltak híressé. A Bakewell nevéhez fűződő Dishley-fajtának a Teeswaterrel való keresztezése nyomán alakult ki a Border Leicester, vagy más néven a Culley-fajta, amely sokkal ellenállóbb volt a finom csontozatú Dishleyhez képest. Mindamellett George Culley igen jó író is volt, s 1786-ban Londonban publikált *Observations on Livestock* című művével országosan elismertté vált szakírói körökben. Egykori tanítója, Bakewell, soha nem jelentetett meg önálló munkát, s tevékenységéről csakis a kortárs agráríróknak köszönhetően maradtak fenn pontos leírások.

A Board of Agriculture ösztönzésére íródott northumberlandi felmérést egyébként Arthur Young és William Marshall is nagyra tartotta. A szerkezetében és a tárgyalt mezőgazdasági problémák vizsgálatában a többi felméréshez igazodó mű értékét azonban — magyar szempontból nem elhanyagolható módon — még két dolog is növelte. Mindenekelőtt a gépeknek, eszközöknek és az agrotechnikai módszereknek a többi felméréstől eltérően sokkal részletesebb, metszetekkel is illusztrált ismertetése, ami már-már kézikönyv jellegűvé tette ezt a munkát. A másik igen fontos jellemzője volt az állattenyésztést tárgyaló fejezetek pontossága és szakszerűsége. Itt főként a juhtenyésztéssel foglalkozó részek figyelemreméltóak, annál is inkább, mivel a francia háborúk lezárulásával a gypajjú lépett elő konjunkturális exportcikké.

Talán ezzel is magyarázható, hogy James Robertson skót szerzőnek Inverness mezőgazdaságáról összeállított műve is megtalálható Keszthelyen, hiszen az erdős, hegyes skóciai megyében a legfőbb jövedelemforrást a juh- és a kecsketartás jelentette.³⁰ E terjedelmében és színvonalában jelentéktelennek tűnő könyv, mintegy jelezve a megye mezőgazdaságának súlyát, ha önmagában nem is mérhető az eddig

²⁸ J. BAILEY—G. CULLEY: *General View of the Agriculture of the County of Northumberland*. London, 1805.

²⁹ D. J. ROWE: *The Culleys, Northumberland Farmers, 1767—1813. Agricultural History Review* 19. 1971. 156—174. p.

³⁰ J. ROBERTSON: *General View of the Agriculture of the County of Inverness*. London, 1808.

tárgyalt felmérésekhez, mégis a szigetország állattartásának összképéről további fontos adalékokkal szolgálhatott.

Végezetül, John Middleton könyve Middlesex mezőgazdaságáról, valószínűleg a megye élelmiszertermelése, — közelebről, egy nagy város igényeinek kielégítésére specializálódott régió — általános jellemzőinek összefoglalása miatt kelthette fel Festetics érdeklődését.³¹ Bár ez a megye volt Rutlandshire után Anglia második legkisebb megyéje, a London körül elterülő gazdaságok a legvirágzóbbak közé számítottak az országban. Itt már az 5—600 acres farmokat a tekintélyesebbek közé sorolták, hiszen az átlagos nagyság 100 acre volt.³² Ugyanakkor Suffolkban vagy Leicestershire-ben nem volt ritka az 1000—3000 acres bérlet sem.³³ A bérleti díj nagyságát egyébként más területekhez képest feltűnően befolyásolta a piactól, azaz ebben az esetben a fővárostól való távolság. A bérleti időtartam is eltért a kelet-angliai szokásos 7—21 éves periódustól, mivel itt az évenkénti meghosszabbítás, vagy a meghatározatlan időre szóló szerződések voltak igen gyakoriak. A rövidebb bérleti idő természetesen gyakrabban tette lehetővé a tulajdonos számára, hogy emelje a bérleti díj összegét. Mindemellett London közelségére vallanak az itt alkalmazott egyedi vetésforgók is, amelyekben a népelelmezési cikként és takarmányként egyaránt jól hasznosítható burgonya is helyet kapott. Az ún. stratfordi vetésforgóban három szakaszban, a búzával és a vörösherével, míg a kensingtoni rotációban káposztával és vörösherével termesztették.³⁴

Az egykori családi könyvtárban meglévő felmérésekről összességében tehát megállapítható, hogy az invernessi kivételével mindegyik Anglia egy-egy jellegzetes agrárregióját képviseli. Közülük kiemelkednek a Norfolkról és Suffolkról szóló írások, amely megyék a kor ismert angol szakíróinak véleményével összhangban főként a növénytermesztésben, míg a Leicestershire-ről és Northumberlandról írott munkák az állattenyésztésben élenjáró megyéket mutatták be. Valamennyi jóval Festetics György halála, azaz 1819 előtt jelent meg, így igen valószínű hogy e munkák nem utóbb, hanem mint azt a Georgikonban megvalósított elvek és módszerek is bizonyítják, az alapító szándékait tükröző módon, az iskola első két évtizedében kerültek Keszthelyre.

Kézikönyvek és összefoglalások

Festetics György tudatos gyűjtőtevékenységére vall a szakkönyvek második csoportja is, amelyek vagy a szigetország mezőgazdaságának egészére nézve, tematikus rendszerben nyújtanak eligazítást, vagy pedig egy-egy szakterület ismeretanyagáról tájékoztatják az olvasót. Az e műfajokat képviselő munkák nagy száma miatt azonban csak a legjelentősebbek ismertetésére vállalkozhatunk.

E csoportban kétségkívül R. W. Dickson kézikönyvei tekinthetők a legimpozánsabb daraboknak. Kétkötetes átfogó műve, a *The Farmer's Companion* 1813-as

³¹ J. MIDDLETON: *General View of the Agriculture of the County of Middlesex*. London, 1813.

³² MIDDLETON: *i. m.* 53. p.

³³ YOUNG: *Suffolk i. m.* 14. p., *Pitt: i. m.* 28—29. p.

³⁴ MIDDLETON: *i. m.* 190. p.

Londonban megjelent második kiadása mellett megtalálható e könyv korábbi változatának német nyelvű berlini kiadása is, amelyet az angol mezőgazdaság nagy hatású német szakértője, Albrecht Thaeer rendezett sajtó alá.³⁵ Az említett második kiadás egyébként összesen 946 oldalon 103 metszet kíséretében tárgyalja az angol mezőgazdaság jellemzőit. A címszavakra épülő fejezetekben a különféle növénytermesztési eljárásoktól kezdve, a gazdasági épületek tervezési módján át, gyümölcsfák telepítéséig mindenről lehet olvasni. Különösen figyelemre méltó a gépeket, munkaeszközöket tárgyaló fejezet, amely a sorvetőgépek, ekék, boronák, lókapák stb. gazdagon illusztrált ismertetését tartalmazza. Mindemellett a szerző pontosságára jellemző, hogy az állattenyésztési részben még a különböző juhajtáktól nyerhető gyapjú súlya is táblázatokban van feltüntetve. A könyvben azonban található olyan fejezet is, amely kizárólag a bekerítések technikai kérdéseivel foglalkozik, szervesen kapcsolódva a konkrét termesztéstechnikai vagy egyéb gyakorlati ismereteket taglaló fejezetekhez. Ez a rész a modern vetésforgók alkalmazását lehetővé tevő közösségi gazdálkodási keretek kritikáját is magában foglalja, utalva arra, hogy csakis az elkülönített, egy tagban lévő területeken lehet eredményeket elérni. E könyvek csoportjában igen átfogó műnek tekinthető Robert Brown *A Treatise on Agriculture and Rural Affairs* címmel 1811-ben Edinburghban megjelent írása is. A növénytermesztésről, talajművelésről, trágyázásról, öntözésről, állattenyésztésről stb. szóló fejezetek kellő részletezettséggel, s megfelelő gyakorlati ismeretekkel íródtak. Megtalálható ezen kívül még John Mills az idő tájt már elavultnak számító, *A New and Complete System of Practikal Husbandary* című munkája, igen korai német fordításban.³⁶

Culley már említett első nagyobb írása, az *Observations on Livestock* 1804-es német nyelvű kiadása is Keszthelyen található.³⁷ A könyv számos angliai, illetőleg idegen nyelven való megjelentetése is jelzi megbecsültségét, valamint külföldi elismerését. Ez mindenekeelőtt annak tulajdonítható, hogy a szerző mint gyakorló állattenyésztő, az állatok minden jellemzőjét, azaz színt, arányokat, csontozatot stb. a legrészletesebben igyekezett leírni. A korban egyébként nem voltak még meghatározott szakirodalmi normák, így e könyv, rendszerezettsége folytán úttörő jelentőségűnek számít. Ráadásul Culley még az egyes fajták eredetéről is megpróbált tájékoztatást adni. Igen érdekes például a lótenyésztésről írott fejezet, amelyben megemlíti, hogy Bakewell Hollandiából hozatott méneket a helyi állomány felfrissítésére.³⁸ A legrészletesebben azonban a juhtenyésztéssel foglalkozott, amelynek során összesen tizennégy juhajtaja tulajdonságait elemezte.³⁹ Megtudhatjuk, hogy a legtöbb gyapjút a Lincolnshire-fajta adta, átlagosan 11 fontot, azaz kb. 5,5 kg-ot. Utána következett a Teeswater, s a Dartmore 9-9 fonttal (kb. 4,5 kg). A

³⁵ R. W. DICKSON: *Der Praktische Ackerbau I—II*. Berlin, 1808.

³⁶ J. MILLS: *Vollständiger Lehrbegriff von der praktischen Feldwirtschaft, nach der alten und neuen Einrichtung, soweit sie sich auf die Erfahrung gründet I—V*. Leipzig, 1764—66.

³⁷ G. CULLEY: *Über die Veredlung und Auswahl der vorzüglichsten Hausthiere*. Berlin, 1804.

³⁸ CULLEY: *i. m.* 27. p.

³⁹ A leírások fejlődésének problémájáról lásd: M. L. RYDER: *The History of Sheep Breeds in Britain*. *Agricultural History Review* 12. 1964. 1—12. p.

legkevesebbet adta a Dunface, és a kimondottan jó minőségű gyapjáért tenyésztett Shetland, azaz átlagosan 1,5-1,5 fontot (0,75 kg-ot).

A juhtenyésztéssel, illetőleg a juhok tartásával és gyógyításával kapcsolatban még több önálló munka található a gyűjteményben angol és német nyelven egyaránt. John Luccock tekintélyes értekezése például nemcsak az Angliában előforduló juhajták tenyésztési gyakorlatát dolgozta fel, hanem a gyapjú minőségével, kezelésével és értékesítésével kapcsolatban is nélkülözhetetlen ismereteket közölt.⁴⁰ Mégis talán e mű legfontosabb vonása, hogy a befektetések és költségek alakulásáról sem feledkezett meg a szerző. A teljesen más feltételek mellett működő magyar tenyésztő számára viszont természetszerűleg inkább hasznosabbak lehettek azok a számítások, amelyek a földterület nagyságának és az eltartott állatok számának arányával foglalkoztak. A Dishley-juhok megfelelő tartásához például nyolc acrenyi földet vett alapul tizenegy állat éves legelő- és takarmányszükségeit megelőzve.⁴¹ Luccock egyébként a kor legnevesebb angol állattenyésztőire hivatkozott, s nem feledkezett meg Young közvetítői tevékenységéről sem. Figyelemre méltó munka még Hunt és Lasteyrie írása a spanyol merinó juhok hasznosításáról, amelyeket kimondottan királyi rendeletre kezdtek el tenyészteni Angliában.⁴² Három szerző, Redhead—Laing—Marshall 1792-ben Edinburghban *Observations on the Different Breeds of Sheep* címmel kiadott művét is meg kell említenünk, amelynek függelékében még további szakkönyvek listája szerepel. Feltehetően ennek nyomán került kiválasztásra később John Plaw *Ferme ornée, or Rural Improvements* című írása.⁴³ Az új mezőgazdaság német autoritásától, Thaertól is található még juhtenyésztési kézikönyv Keszthelyen, amely 1811-ben jelent meg Berlinben.⁴⁴ Állatgyógyászati szempontból viszont George Mackenzie értekezése emelkedik ki, amely az Edinburgh Society ösztönzésére készült.⁴⁵ Említést érdemel még ezen kívül Thomas Boardman 1805-ben Londonban kiadott állatorvosi szótára.⁴⁶

Végezetül szólni kell egy olyan műről is, amely ekkor még viszonylag fiatalnak számító tudományterülettel, az agrokémia tárgykörével foglalkozott. Humphrey Davy *Elements of Agricultural Chemistry* című könyve 1813-ban Londonban látott napvilágot, amelyet Pethe Ferenc — két évvel az angliai kiadás után — második szaklapja, a *Nemzeti Gazda* mellékleteként bocsátott magyarul a hazai olvasók elé.⁴⁷ Davy közel tíz éven át tartott előadásokat a Board of Agriculture tagjai számára, mígnem előadásainak anyagát könyvben is megjelentette. E munka lefordítása egyébként mind szakmai, mind nyelvi szempontból újszerű vállalkozásnak számított, hiszen az egykori georgikoni tanár az 1810-es évek magyar nyelvújító törekvéseinek megfelelően próbálta közérthető formában értelmezni az angol szerző megál-

⁴⁰ J. LUCCOCK: *An Essay on Wool, Containing a Particular Account of the English Fleece*. London, 1809.

⁴¹ LUCCOCK: *i. m.* 206. p.

⁴² C. HUNT: *A Practical Treatise on the Merino and Anglo-Merino Breeds of Sheep*. London, 1809. P. LASTEYRIE: *An Account of the Introduction of Merino Sheep*. London, 1810.

⁴³ J. PLAW: *Ferme ornée, or Rural Improvements*. London, 1796.

⁴⁴ A. THAER: *Handbuch für die feinwollige Schaafzucht*. Berlin, 1811.

⁴⁵ G. MACKENZIE: *A Treatise on the Diseases and Management of Sheep*. Edinburgh, 1809.

⁴⁶ T. BOARDMAN: *A Dictionary of the Veterinary Art*. London, 1805.

⁴⁷ H. DAVY: *A földművelési Kémia gyökerei*. Ford. Pethe Ferenc. Bécs, 1815.

lapításait. Természetesen Davy és magyar nyelvű fordítója, a kor színvonalának megfelelően, sok bizonytalanságot árul el, de a vetésforgók szükségességét igazoló tápanyag tartalékolási kísérletek ismertetése komoly gyakorlati jelentőséggel bír. Ráadásul a legmodernebbnek számító forrásból magyar nyelven addig még nem jelent meg hasonló írás.

A fenti művekkel csupán szűk keresztmetszetet adhattunk az érintett műfajokat reprezentáló szakmunkákból. A sokszínűség azonban mindenképpen érezhető, amelyhez képest jóval szerényebbnek mutatkozik a szigetországi szerzőktől származó könyvek harmadik csoportja.

Népszerűsítő munkák, kalendáriumok

Egyedinek tekinthető a Földművelésügyi Hivatal levelező tagjainak értekezéseiből és tudósításaiból összeállított kötet, amely *Communications to the Board of Agriculture* címmel, közel hatszáz oldalas kiadványként jelent meg Londonban, 1806-ban. A szerzők jobbára gyakorlati gazdák voltak, így nevük kevésbé, vagy egyáltalán nem jelentős a kor angol szakirodalmának szempontjából. Érthető módon tehát az egyes írások színvonala is igen eltérő. Tematikailag viszont a kötet igazán átfogó, hiszen az agrárszféra szinte valamennyi kérdéséről tartalmaz hasznos elemzéseket, leírásokat. Így például, a tejtermelésről, a tejtermékek forgalmazásában rejlő anyagi lehetőségekről éppen úgy olvashatunk, mint a növényvédelem különböző módjairól, vagy az angliai gabonatermelés és fogyasztás alakulásáról. Mindemellett érdekes adaléknak számít még a Board of Agriculture szerepére nézve, hogy egy bizonyos John Wright kimondottan a Hivatal felhívására folytatott kísérleteket a különböző trágyafajtákkal.⁴⁸

A fiatal Young szakírói próbálkozásának első darabjai szintén a tudósítások csoportjához tartoznak. Még a suffolki Bradfieldben volt bérlő, mikor a *The Farmer's Letters* első sorait, főként gyakorlati tapasztalatai nyomán, papírra vetette. Művének 1767-es londoni megjelenését több kiadás is követte, amelyek közül az 1771-es található a könyvtárban. Az ismeretgyűjtő utak eredményeképpen ekkoriban íródott munkái közül megtalálható még *A Six Months' Tour through the North of England 1771—75*-ös lipcei kiadású német fordítása is.⁴⁹

Mint már korábban utaltunk rá, Young tevékenységében meghatározó volt az idegen területek gazdasági-társadalmi körülményeinek megismerése és feldolgozása, még ha e korai könyvek nem is érik el későbbi írásai színvonalát.⁵⁰ Mindazonáltal a konkrét agrotechnikai eljárások regisztrálásán túlmenően, már ekkor igyekezett üzemszervezési, sőt általános agrárgazdasági összefüggésekre rávilágítani.

⁴⁸ J. WRIGHT: *Experiments Made at the Request of the Board*. In: *Communications ... i. m.* 175—208. p.

⁴⁹ A. YOUNG: *Sechsmoatliche Reise durch die nördlichen Provinzen von England I—IV*. Leipzig, 1772—75.

⁵⁰ Young említett művei sorrendben a következők: *A Six Weeks's Tour through the Southern Counties of England and Wales*. London, 1768., *A Six Months' Tour through the North of England*. London, 1770., *The Farmer's Tour through the East of England*. London, 1771.

Az észak-norfolki Holkham gazdálkodása sem maradt azonban ismeretlen Keszthelyen. A Coke család birtoka ugyanis szinte a kor mezőgazdászainak zarándokhelyévé vált, hogy még az angliai mértékkel is egyedülálló eredményeket a helyszínen tanulmányozhassák.⁵¹ Rigby 1818-as leírása szerint Holkhamben a vetésforgókkal, az intenzív talajműveléssel és növényvédelemmel folytatott állandó kísérletek nyomán nem volt ritka a megye acrenkénti termésátlagának kétszerese, vagy az országos termésátlagok háromszorosa sem!⁵² A szerző említést tesz még a Holkham Hallban július 7-én évenként megrendezett ünnepségekről és versenyekről is, amikor a legjobb juhászok mutatták be állataikat, vagy a környék gazdáit mérték össze tudásukat szántásban. Hasonló jellegű bemutatókra Magyarországon csak később, gróf Széchenyi István kezdeményezésére került sor.

Egy ekkoriban már túlhaladottnak számító műfaj reprezentánsaiként a kalendáriumok is megtalálhatók, amelyek a mindennapi feladatok, az évszakok változásával összefüggő gyakorlati teendők leírásával voltak hivatva szolgálni az eredményesebb gazdálkodást. A szerző feltüntetése nélkül 1809-ben Londonban kiadott *The New Farmer's Calendar*, valamint *The Farmer's Pocket Calendar* mellett Youngnak *The Farmer's Calendar* címmel számos kiadást megért munkája emelkedik ki.⁵³ A kontinens országainak kalendárium irodalmával egybevetve — természetesen a műfaj kötöttségéből adódóan — ezek a munkák szerkezetileg alig mutatnak eltérést. Ugyanakkor nem elhanyagolható, hogy Európa más részeihez képest magasabb agrotechnikai szinthez igazodva, kapitalista viszonyok alapján szabták meg a mezőgazdaság valamennyi termelési ágához kapcsolódó teendőket. Didaktikus hangvétel sem jellemzi ezeket az írásokat, hanem sokkal inkább egy kézikönyv tárgyilagossága vagy szabatossága. Young közel hétszáz oldalas művének alaposságát jól érzékelteti, hogy a függelékben például éppúgy közöl összehasonlító adatokat a különböző mértékegységekről, mint a korszerűbb talajtani vizsgálatokról. Mindezeket túl olvashatunk még a vízminőség meghatározását célzó vizsgálatokról is, valamint a különböző bérleti szerződések megkötésének feltételeiről.

A „new agriculture” irodalmi anyagának jelentősége

Klempa Károlynak, a család utolsó könyvtárosa által készített könyvtártörténeti ismertetője is csak becésekre hagyatkozik a korábbi idők könyvállományát illetően.⁵⁴ Feltehetően 20 000 kötetet foglalhatott magában a gyűjtemény gróf Festetics György halálakor. Ma az „Oeconomica” szakban, a majd két évszázad alatt egybegyűjtött mezőgazdasági témájú munkák közül körülbelül száz sorolható az újkori angol agrárforradalom tárgyköréhez. A szám szerinti pontos meghatározás azért bizonytalan, mivel a vizsgálódást nem lehet csakis agrotechnikai, természettechnikai vagy egyéb, kizárólag mezőgazdasági témájú művekre korlátozni. A

⁵¹ P. A. C. PARKER: *Coke of Norfolk*. Oxford, 1975.

⁵² E. RIGBY: *Holkham, Its Agriculture*. Norwich, 1818. 2. p.

⁵³ A. YOUNG: *The Farmer's Calendar*. London, 1771.

⁵⁴ KLEMPA Károly: *A keszthelyi Festetics könyvtár*. Keszthely, é. n.

rendszer egészét részleteiben feltáró agrárgazdasági, pénzügyi, politikai gazdaságtani stb. tárgyú írásokat is ide sorolhatnánk, hiszen a szigetország mezőgazdaságának eredményessége nem pusztán az agrotechnika milyenségétől függött. E felismerést egyébként a korszak kiemelkedő angol szakíróinak életműve is tükrözi.

A fenti áttekintés remélhetően vázlatosságában is kellőképpen érzékelteti, hogy az új mezőgazdaság irodalmának különböző darabjai miért is lehettek a sikeres gyakorlat nagy hatású közvetítői. Igaz, nálunk a Georgikon és az alapító könyvtára csak sziget volt, s csak 1848 teremtette meg a lehetőséget az e könyvekben hirdetett gyakorlati és közgazdasági elvek országos megvalósításához. A Georgikon, s Festetics könyvei azonban a legmodernebb forrásokból nyert szellemiség és ismeretek befogadásának egyedülálló hazai példáját képviselik.

KURUCZ GYÖRGY

Die Literatur der "Neuen Landwirtschaft" ("New Agriculture") im Material der ehemaligen Festetic-Bibliothek

Die Abhandlung untersucht, in welcher Zusammensetzung und in welchen Themenkreisen die die Resultate der englischen Landwirtschaft der 17—18. Jahrhunderte enthaltenden und die Praxis der sogenannten "new agriculture" darstellenden Fachbücher im Material der Keszthelyer Bibliothek von Georg Festetic vorhanden waren. Der Verfasser beabsichtigt zu erhellen, in welcher Beziehung diese Werke auf die Beachtung der zeitgenössischen Leser Anspruch machen konnten. Er teilt die Werke in drei Hauptgruppen ein: und zwar 1) Vermessungen, die vom Amte für Landwirtschaft (Board of Agriculture) über die englischen Agrarverhältnissen verfertigt wurden, 2) Handbücher und zusammenfassende Werke, 3) populärwissenschaftliche Werke, Kalender.